Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४३३८-घ

Title शास्त्रदीपिकाव्याख्या प्रमेयकादर्शो

Author वैद्यनाथ

Extent १६ Age १८६८

Subject मीमांसाशास्त्रम् . पूर्ण

नं० ४३३६-घ

प्रणत्तुदीपिकाव्याख्या प्रभैकादशोऽध्यायः (पूर्ण)

नं० ४३३९-घ

पत्राणि १६ (षोडश)

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१

॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥ ॥ प्रयोगात्मामिमं वंधात ॥ ॥ संप्रति हर्षपिनुमाह : इत्यादि ॥ प्रयोगपरिभाषा
मेव पूर्वं कृतेन विचितिमिति शंकानिराकरणायाति है शो ता पुक्तं : उपक्रान्ताति है श विचारसमाप्तिं विना मध्य एवोपदेशाति है
शमाधारणा विचारा योगा है कृता गपरिभाषा चिंतनोत्तरं तत्त्वमेगात्मयोग परिभाषा विनोविते सर्थः परिभाषास्मसाना
त्मा पधिकरणो विचारा भावा दाह : तत्रेति : अनेकार्थ तयामकृदृष्टानेनत्वं : प्रासंगिकाम पो मा देवे कार्थतत्प
नुष्ठितमेवा मोप्रकार कृत्वा न्वाति व्याप्ति : च्या वाप : । च्या इति : तथा वतत्रा वाम चिंता हारेणार्थत : परिभाषामिद्धि
रित्यर्थ : पो वा पर्य विनिगमकाता मप्याह उपदिष्टेति । नन्तु पदार्थ यता व धारणा मा पिसिद्धे : किमत्र विचारप्रसि
त्याशंका पामाह : तदिहेति एक फलपो पदर्श प्रगो माये ष्योः प्रयाजादि तंत्रता भावादेक प्रयोगविधिविहि
तानां मध्ये कस्यचित्कलाकरापमनुष्ठानेनाप्रतत्वाभावाद्प्रयुक्तं : एवमपि निरपेक्षतया फलजनकत्वे तत्रासं भवा
समहत्वे कृत्स्ने एके कर्मा ज्ञो तं त्राप्रसंगा साधारणोति : एवं च पदार्थे यता वधारणो विप्रयोगैकता प्राप्ता लक्षितवशे
नानि धारणाद्विचारोपपत्तिरिति भाव : प्रथमाधिकरणस्या ध्यायसमाप्तिमाह : प्रथममिति : एतदेवोपपादयति : य राम:
दिहेति । भाषे कृतमस्वर्गकाम पदं फलपरं न तु कर्त्तृनिमित्तपरमिति विचारस्य पञ्चदशनगता यत्तादुपेत्य

१

गीपतांस्तच्चिन्माहतद्व्यमिति पूर्वपक्षमाह तत्रेति उक्तेति वाक्ये निरपेक्षतयेष्टसाधनताया मानत्रिरूपकतयेष्टविशेषहे
तुफलस्य फलवाक्येनागामाम्नातेकस्यैव फलसाधनतेत्यर्थः ननु दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्वन्द्वावगतसाहित्यस्य विवक्षितत्वा
त्सहितानां फलसाधनतास्माद्उत आह तेषामिति कर्मणामासत्ते नाविधेयत्वान्न दनुवादेन फलसंबन्धमात्रमन्त्वादिह्वि धी
धीयत इति भावः यद्यपीति यो दर्शपूर्णमासाभ्यामेत योऽरिदं फले एतत्फलार्थं दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्याविति मपप्रकारेणा
त्यर्थः आग्नेयादीनामपि कर्मत्वाद्विनियोगविधिविषयत्वसम्भवादिति भावः द्वित्वेति द्वयोः साहित्यं विनाद्वित्वानुपपत्तेरित्यर्थः
एतद्द्वंद्वोपलक्षणम् एवं त्रिकयोः परस्परमपिहितसमुक्तः त्रयाणां परस्परसाहित्यमाक्षकमाह तत्रेति नियामकान्तरमाह स्व
धानेति तथा च फलस्य विधेयत्वेनागताप्रतिहिरित्यर्थः वस्तुतः पदार्थान्ताधानत्वार्थस्यैव विधेयत्वं ननु पदान्तरार्थस्य विधेयत्वं
प्रत्येकेति राजा राजसूयेनेत्यादि वृत्रकर्तृत्वं परत्वमित्यर्थः कालपरत्वं स्वर्गकामनाकाल इति निमित्तपरत्वं स्वर्गकाम
नापदेश [illegible] तु दर्शपौर्णमासेष्टे वमित्यर्थः स्वर्गस्येति प्रीतिसाधनद्रव्यस्य स्वर्गपदार्थत्वादिति भावः एवं च दर्शकालस्य नित्यक
त्वाणार्थत्वात्त्रपोन हृत्त्वमित्यर्थः सत्त्रार्थत्वस्य पृथक्कृतता माग्नेयादीनां तत उत्पन्नेनतरप्रयोगेनेनाभिसंबन्धादेक
कर्मभेदफलत्वं स्यात् कुतः एकेन प्रजनितृशब्देनाभिसंबन्धात् सामिध्या वगमादिति ॥ ॥ आग्नेयानां तु ॥

शा॰टी॰ प्रतिभातीतिः एकेनापि समाप्येतिति हृत्येङ्गानां प्रयस्थिधानात्स्यत्ते क्रमितिकर्तव्यताकोङ्कापूरकत्वतद्वद्धा भ्रातनसाम
२ र्थ्यात्त्वमिति धानाधिशेषाद्धस्महितानामपीति कर्तव्यताकाङ्क्षाशत्कत्वावगमादुभयप्रयाप्तिफलसिद्धिः त्र्यंशमूयस्त्वे चप्र
लमूयस्त्वं कल्पनीयमिति पर्वपक्षात्मकमभिधानाद्देति भावः वाचकहतिः भाषाकारहतिशेषः न हीतिः मात्रपदेनांग
ठिकत्वमसमुच्चयपक्षव्यक्तेरः प्रयोजनाभावमेवदर्शयति मेदेसतीत्यन्वयः यथाभिचारावांतरकार्यसिद्धिमपि कल्पयत्रा
दि कारकाणामेकसांकिर्यापामहत्वपस्त्वयांगानामपिसमभिहाहानामित्यर्थः त्र्यपर्यायेतिः प्रागपत्रयोगविधि
नाविधानादित्यर्थः ननु कारिष्यमाणादिकत्वसमुच्चयपक्षे तत्प्रयोगात्स्वापैकत्वचिंतानानर्थिकेति शंकतेः त्र्या
पोद्यातिकमितिः कार्यशब्देन करणोपकारोभिमतोगांवात्स्वापैवानाप्रदत्ताहकरणोकतादितिः नथा
वत्तदेकास्यनिष्पत्तित्वात्त्वविचार्यत्वमित्यर्थः द्वितीयं दूषयतिः त्र्यवांतरेतिः नत्वंगानामसंहितानामेवप्रयो
गविधिना करणोपकाररूपफलजनकत्वावगमात्तस्य चलात्तादृशमवेनव्यापारापूर्वतायामवोपजन्ममेक
मपूर्वं परमापूर्वस्थानीयमभ्युपकत्तदंगानामतरापूर्वाणामसंहितानामनमतपातत्वव्यापारत्वापोगादिति राम:
तादृशकार्यैकत्वमिद्धयर्थं चितेत्याशंकते त्र्यपेक्षेतिः दूषयति नत्वितिः तत्र दर्शावांतरकार्यद्वारैवकरणाप २

कारणनकत्वसंभवान्नातिरिक्तापूर्वे किंचिन्मानमित्यर्थः नचैवं परमापूर्वमपि सिध्येतेत: ननु द्यापद्यापूर्वमा
मेवोपपन्नेरिति वाच्यः दर्शपौर्णमासाभ्यामिति द्वित्वावच्छिन्नकरणतापाः क्तृगापातिरूपकत्वेन तस्मिद्धेरि
तिभावः अस्तु वा तादृशापूर्वान्तरं यागापिभक्तेतन्निवृत्तनमनर्थकमेवेत्याहः निःप्रयोजनेवेति च्चाघपूर्वपक्षमाह
तन्नेति प्रधानानि आग्नेयादीनि षट् एकेनपजनेनेतिशाहेनः तन्नेणा युगपत् नतुप्रधानभिन्नविधेयत्वादे
गानां पृथक् विहितत्वमसिद्धं अंगविधीनां समस्तिमात्रपरत्वादित्याशंकायामाह तेषां हीति अमध्यावाध
कमाह अमनीति तदुद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहितत्वे हि तदंगत्वमिति भावः अत्र भाष्यसंमति
माह उक्तं हीति भाष्य इत्यतेति शेषः कश्चिदिति तन्त्रेणामवर्त्तिभिधायकत्वस्यार्थः ननु यथाग्नेयादीनां फले
ष्वासमहत्त्वप्रकाशनामपि स्यादित्याशंकापरिहारत्वप्रहरति तस्मादिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षिविधितमेवावि
कल्पमयोजकं एकपशुफलकत्वेपीत्यर्थः द्वितीयपूर्वपक्षमाह मत्सभिति विकल्पस्य अप्रवर्त्तितविक
ल्पस्य फलभूमानुसारेणापुद्धिनाद्विवस्येति न दोष इति भावः अधिकारणान्तरत्वप्रतिभानेहेतुमाह प
नेति प्राप्ते धंगे प्रत्ययास्तत्क्षीमुत्तरादोहयतीमत्तस्कलगोदोहनवदित्यसमञ्जपदबोधकस्तत्रशेषः

रा॰ टी॰
३

दृष्टांतवैषम्यपूर्वकं सिद्धांतमाह ॥ प्रक्रममिति ॥ अपमर्थः चित्रोद्भिदादिवाक्ये भेदेन पशुकामादिपदश्रवणात् अधिकारं
विधिपर्यवसानात् दितर निरपेक्षफलसाधनत्वावगमात्र समुच्चयः । अगाविधिषु तु फलश्रवणात्र विधिपर्यवसा
नं किं तु प्रयाजादिवत्स्वरूपप्रकरणेन प्रधानविधेरेकवाक्यतया प्रधानेतिकर्तव्यताकांक्षाच संयोगसाधारणो
ति तु लेकयोस्तत्त्वापि न प्रयाजन्समेवैषामगान्नामन्वयात्समिहापि गोपकृतेन प्रक्षुनेनेवं भावयेदिति कर्मैव
विनियोगप्रमाणसमाहृतेकवाक्यतया नामसमुच्चय इति ॥ अगाधिष्ठितानां तु फलाकांक्षोत्थापकतयासामर्थ्यप्रमाणस्य
याम्निमित्तहेतुभावलक्षणभावनान्वयात्ते विध्यवहृतत्वे तु भावनायां इष्टफलेकतत्त्वियमात्सिद्धे
ल समाकरणात्वेनैवान्वयात्फलाकांक्षेति तस्मिन्न बाधकस्येति ॥ अन्ये तु विनियोगविधिभेदं मंगीकृत्य
प्रधानविधिबोधितप्रयोगैकत्वमात्रेणासमुच्चयमाहुः तन्न समीचीनं निरपेक्षसाधनत्वेनावगतानां
मे॰ कार्यानां प्रयोगविधेरेकत्वमात्रेण समुच्चयोपपत्तेः अपामेवैकल्पिकत्वात्यात् यतः समस्तेष्वपि समुच्चय
प्रसंगात् प्रयोजनं संख्यम् ॥ सुत्राय कृः ॥ चं तासां विधायकशब्दभेदाच्चिकोद्भिदादिकर्तृत्वकर्मलाभ । रा॰ टी॰
ते॰ निरपेक्षतया फलसाधनत्वमिति ॥ ॥ कर्मणि ॥ अत्र समाप्तिमधिकरणं तत्त्वपमे वप्रयक्तः कृत्स्न ३

तिः न तु सकलकर्मानुष्ठानेऽपि यथोक्तफलप्राप्तेर्दर्शनात् इष्टपूर्तादीनां शास्त्रोक्तानामविफलत्वसिद्धिरसंभवदुक्तिरित्यर्थं प्रक
रणमेवमित्याशङ्क्य परिहरति: कर्मणा हीति: एतया याग... फल... एवं कल्पनेनास्य
दर्शयति: आत्मनो हीति: सिद्धान्तमाह: आत्मनीति: अतिशयो ... संस्कारः आगामितया सात्मनः फलानु
पगमेऽकर्मणः भाग... फलोपलब्धिरिति भावः तदाह: आत्मस्वरूपेति: यागादिकर्मफलानामात्मस्वरूपस्पर्शः अक
र्तुरपि कर्मोपचरणात्माकृतस्यापि ... उपलब्धाप्यये: ... नचयागश्च
र्वविशिष्टस्यात्मनः फलजनकत्वमिति वाच्यं: तथामति ... यागादिधर्मविशिष्टस्यात्मनएवकारणा
प्रकारसंभवेन यथा ... अनुष्ठानमात्र... विरोधित्वादिति: ... विरोधि... त्वादित्यर्थः फल
नाशप्रसंगादिति यावत्: ... दर्शयति: कर्मभूरिति: ... इत्यर्थः ... कर्म
... फलानि ... इति।। ।।क्रियाणां।। ...
... द्वितीयाध्याय... एवम... शेषं सुगमम्।। ।।च
तुर्थः।। फलभूमशब्देन फलनानात्वमभिमतफलातिशयो वा: तत्राद्यपक्षमाह: सम... इति ... द्विती

शा. दी. ४

पमाशंकामपरिहरति । नचेति । फलभूयस्त्वं फलातिशयः । अमावास्यायामेव विहितोगोति । नचेति । तस्मात्क्षोपाप्रथ्या ना
मामाद्दैवफलनानात्वरूपक्रमानामतत्राप्यमावास्यादिसापसंहरति । अतएवेति । ऋतुदृष्टतकानुमानेनांगाक्षासे
पिफलभूमासाहित्ति सूत्रार्थः ॥ ॥बहुवचनेन॥ ॥पूर्वपक्षमाह । बहुवचनमिति । सर्वत्रचहुल्लिंगनार्थमायु
नवा । तदनौचित्यात्तद्धिलोधिकसंख्यालसामामेनैकैव वेति बोध्यं । शास्त्रीपाक्षेतनेनपूर्वपक्षसहरणाहूप
गाशकुनास्यगति । सूत्विना । कयत्नाहिषड्दैयाद्वादश्रदेयाइत्याद्देफलस्य अमेत्याशंक्यतद्विषममाह । नत्विति
शास्त्र । बाधकवचनं । प्रकृते तु बहुत्वमात्रं शास्त्रीयं तत्सर्वत्र आलंभे नापि संयत्नेनाधिकानुष्ठाने विशेषः सहस्रादे
र्विशिष्य शास्त्रीयत्वादित्याहयोहीति । नन्वेवमप्यधिकालंभेपि न शास्त्रार्थहानिरित्यत आह । एवंचेति । आवरण
कप्रथमत्रित्वातिक्रमे कारणाभावादव्यवस्थितं शास्त्रीयापांयोगाच्चत्रित्वविशिष्टएव बहुवचनतात्पर्यनिर्णया
मात्राधिकालंभः शास्त्रतात्पर्यविषय इति भावः । अधिकालंभे दोषांतरमपि प्रसक्तो दाहरणोदर्शयति । न
हिंस्यादिति । उपदेशावृत्तपुरुषार्थालंभानां नमोजपेहिंसायाव्यापकत्वादिति ध्येयं । सूत्रस्याष्टार्थः ॥ ॥
उत्पत्तौ ॥ ॥अपवादमंगालिंसूत्रपन् पूर्वपक्षमाह । पूर्ववदिति । यावत्त्वं । स्वकीयगोमयाहः । सिद्धांतमाह ।

राम ४

नास्मेतामिति। अस्य कुमाराद्गुत्सत्वपः कृतिप्रशेनाहुष्टार्थतापिस्यादत आह। अपिशब्दे इति। एवंच नास्मेतामित्यनेनल
ङ्गात्पासकलगोदोहनविधिः। गोदुग्धदोहनेनैव कालत्रयानन्तरं मविद्धानेऽदनादोहयतीमनुवादः। एवं वरुद्र धीम
यतिवाचंविसृजतीति वाग्विसर्गोपि प्राप्ता नानुष्ठते तत्यानहमीमावोपि मंत्रविद्ध्या मानदेवक्रमोनुष्ठानमिति
यः प्रयोजनं स्पष्टं। दृष्टार्थमक्तउत्तरानुपावत्य दोहनमिति शेषः कुतः। अप्रवृत्तात्। अनुवादत्वात्तस्याविहि
तत्वादिति॥ ॥प्रधान॥ ॥उपोद्घातेति। आग्नेयादीनां षण्णां महत्फलसाधनत्वं कैवल्यसाधकप्रयसाक्षिकंगा
मगतं तत्त्वमिद्धमर्थमुपोद्घातरूपं तत्सुमत्क्रान्तु प्रमत्क्रान्त्यादि कल्पसमुच्चयादिविंजनानामर्थं वृत्ते। अनेन त
रूपाहार्थः पूर्वपक्षमाह प्रमेनेति। आग्नेयादिप्रधाने खुसमिदादि मितायेपरोपकुर्यादिति दीक्षामेदेन समिदा
दीनां विनियोगाते मेदेनैव आह तेवद्धिः पात्रनुष्ठाने प्रवोदितार्थः। ननु समिदादिमिहेतो प्रत्येमास यो रूपकुर्या
दितिमहितैश्चैव विनियोगः स्यादित्याशंक्याग्नेयादिभावनानां प्रत्येकमिति कर्त्तव्यताकांक्षावशात्प्रत्येकमेव
विनियोगस्त्विपरिहरति। कथमिति। स्तोकं व्याचष्टे। षडपीति। उत्पत्तिप्रयोगयोरर्थतो विपरीतक्रमेणासां ध्यासा
धनांशान्वयः। सिद्धान्तमाह। समस्यमिति। प्रत्येकं प्रतिप्रधानं विधानवदिति। यथा सकृत्स्वागानसवार्थ

शा॰ दी॰ ५ तथैवाङ्गस्थानमपीत्यर्थः॰ एतदेवविवृणोति॰ यथैवहीति॰ साध्यं नांशप्रतिपन्नेनप्रकृतासुबुद्धिष्वाहुततृतीयमंशंक
माप्रकारान्तरस्तुएहातुसुघतास्वितत्यर्थः॰ कसश्चित्॰ अपाश्शः॰ तयाचनसंनिहितमात्राङ्गमपितुसर्वप्रधानमर्थेत
मित्यर्थः॰ दर्शयतीतिकप्रकृतमाह॰ तथैवेति॰ सर्वचिकीर्षया॰ सर्वार्थचिकीर्षया॰ अनुष्ठानरूपक्रियया॰ प्रारम्भा
द्व्यधिकारावयवकरणं॰ तद्दर्शनेत्यर्थः॰ अपभाव॰ एकदेशकालकर्तृकत्वादष्टत्वमाणाविशेषत्वात्सकृद
नुष्ठितैरेवसर्वोपकारसिद्धिरिति॰ नन्वेकस्मिन्प्रयोगेकथमनेकोपकाररूपफलोत्पत्तिरतआह॰ किं
चेति॰ अपायमा॰ सर्गानामितिशेष॰ संगप्रधानानांसाहित्येनफलसाधनतया एकप्रदेशपादानेनाङ्गमाहृष्ट
त्वमाणाविशेषत्वाच्चसकृदेवसर्वार्थमङ्गानुष्ठाने॰ साङ्गप्रधानमेकंकृत्वापुनः॰ साङ्गापरप्रधानानुष्ठानेसाहित्य
वाध्यापत्तेरित्यर्थः॰ एकप्रयोगेचानेकोपकारप्रसक्तानामुसत्तिः॰ साहित्यानुपपत्तिप्रमाणिकेतिनविरोधइति
भाव॰ प्रयोजनंस्पष्टः॰ सर्वार्थत्वं॰ अङ्गानांप्रधानकर्मत्वात्प्रधानार्थानुष्ठेयत्वात्तदुद्देशेनानुष्ठानादित्तिः॰ प्र
धानप्रयोगेस्यादिति॥ ॥व्याख्यातं॥ ॥पूर्वपदादष्टत्वमाणाविशेषत्वसमसप्रतिपन्नदेवताकत्वेनसहत्वकवि ॰राम॰
सप्रधानपोस्लेननत्वप्रसक्तौतदपवादासंगतिः॰ वेश्नुः॰ पिण्डदर्शी॰ अवश्यमिति॰ क्रमापेक्षायांहिपाठादिनानवि ५

यमः किंपते । प्रकृते तु दधिपयोर्यागयोरन्याप्तत्वं तत्र तु गते नैक्रमनिप्रमाणपेक्षितत्वादित्यर्थः सिद्धान्तमाह नैवमिति ।
सोमेन सह होमकालेक्कमसत्त्वं दर्शयति । तत्रेति । अत्राग्नेयसोमपूर्वत्वोत्सा सोमे आधाग्नेयानंतर्यरूपः क्रमोभिप्रेतः उ
त्तरपदार्थपूर्वपदार्थानंतर्यस्य व्याप्येव व्याप्ये सोमपूर्वत्वोत्सा सोमे आधाग्नेयानंतर्यरूपः क्रमोभिप्रेतः उत्तरपदार्थपू
र्वपदार्थानंतर्यसो व्याप्येवाविधानात् । एवं च सोमे आधाग्नेयानंतर्यसाग्नेये द्वितीयसोमानंतर्यस्य चावगमात्त
त्तत्पातहाधकरणार्थः । तत्र सोमात्पूर्वं माध्येपयोस्तत्वानुष्ठाने तत्र सोमोत्तरत्वबाधः सोमानंतरं तदनुष्ठाने तु सोमस्य
आग्नेयानंतर्यस्य बाध इति । नचैवं दधिपयोर्यागवदत्राप्याग्नेयसोमयोर्न क्रमविधिरिति वाच्यं दधिपयोर्या
गयोः पाठक्रमस्यावर्जनीयतयान्यथासिद्धत्वेन क्रमाकल्पकत्वेपि सोमाग्नेययोः पाठक्रमस्यानन्यथासिद्धतया
क्रमकल्पकत्वात् । अन्यथाग्नेयहृदयस्याग्रवधानेन पाठः स्यादिति तत्र बाधकत्वमेवमुक्तमिति । स्तत्रमपो ज
नेस्पष्टे ॥ ॥ इति श्रीमन्नसिंहशास्त्रितनयरामचंद्रसूरिवरात्मजतत्स्यैवनाम्नकृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्रभा
व्याख्यायामेकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ एकदेश ॥ ॥ अत्र देशकालादितंत्रत्वाहोमेष्विति तंत्रत्वमपि प्रायुक्तमाद्वि
ष्यस्याधीयत इति संगति । तत्र तत्वमेवावहरतीति । किंयस्मिन्नेवेति । पूर्वपक्षमाह । कर्मरूपतीति । देशादिवत्फलस्यापि

शा॰दी॰
६

भावनोशक्तान्नूपासनाऐह्य किं तु भावनाद्वारा यागादिकर्मणो वोसमति वा क्ष्माद्यगतेन संबंधस्तत्र चानिरपेक्षतया कर्मणोवगतेस्त
यामृतानामेव देशादिसंबंधो न सहितानां सांगानामित्यर्थः अपरस्याप्यभीपाभीप्सितमनन्तरं कुर्यादिति शेषः नचैवमिति
उक्तरीत्या पृथक्कृतस्यांगप्रकृप्रधानानुष्ठानेऽसमर्थः परिहरति तत्र हीति फलावाक्येनेत्यर्थः एवं सत्यंगानामपि न प्रधा
न कालकर्तृत्वमित्याह पदाचैवमिति सिद्धान्तमाह भावनेति अत्र च फलवाक्येन देशादिविधीनां संबंधकथनं विधि
प्सितप्रयोगाकांक्षोपस्थापनार्थं चिकीर्षया फलसाधनतात्तानाधीनत्वात् एकफलसाधनत्वेनावगतानामेकप्रयोगवि पं
षयत्वसंभवात् फलभेदेऽपि दृष्टो समष्टिदेकप्रयोगतासंभवात्तेन फलसाधनतयावगतप्रधानकांक्षितानां देशादि
संबंधाहावत्वमात्रात्विशेषत्वेन तत्रतापदार्थेपिच देशादीनामप्रामाण्यविधेयत्वं तयाथानुपादेयत्वादुद्देशेन कर्मणा त
मुपादानात्साहित्यविवक्षा स्वरूपेणाप्रमाणानाम प्रयोगविधिविषयत्वात् तेनापप्रकरणात्वेनोपात्तानां सांगत्वाव
गमाद्यागानामपि तत्कालदेशकर्तृकत्वसिद्धिः वस्तुतः फलभावनायां उक्तशापाः प्रयोगविषयत्वां सांगानां सहि
तानां च फलसामग्रीत्वमिति तदनुष्ठानरूपप्रयोगाकांक्षितादेशादयः सांगानां सहितानामेवांगामिति तेषां अत एव सा राम:
यमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ तत्तौ पाविरहेऽपि सांगस्य तत्कालता द्रव्यदेवतादेस्तु प्रयोगावयवरूपयागस्वरूपमात्रापे ६

स्तितत्वान्न मात्रांगत्वमितिभेदः प्रयाजादीनां तु प्रयमातिक्रमकारणाभावादुत्पन्नविधावेवान्वय इति वैद्दतिः उत्पन्नविधाव
नुग्राहकाकांक्षाधिकारान्नुविनियोगः फलवाक्ये तेषामन्वयः प्रयाजाद्युपकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत
मेवमिति पूर्वोक्तं यद् दृष्टे साहित्यविधाने तद्वैषम्यमाह सोऽर्पयति ॥ तत्र यत्तु द्देन पश्चात्प्रमतत्वस्य योगानुवादेन कालमात्र
विधानाद्विधिभेदे न चरण्यगे वप्रयोगास्पतेन्नद्विविधितः प्राप्ते न कालतन्त्रे तेति वैषम्यमित्यर्थः फलभेदे पि प्रयोगपत्ताद्दृष्टया
सहविकार्यानन्त्रमाशंक्य परिहरति यदि पुनरिति अन्त्र च द्वयोरप्येकोपक्रमावसानत्वरूपकालैक्यवदितरांग
तंत्रत्वमपि शक्यविषयः कस्मादिति भिन्नविधिविषयत्वेपि प्रयोगवचिकीर्षायां तत्रानुष्ठाने किं बाधकमित्याशयः अ
विहितमः कमोत्तरविरोधमूलः तथा च तन्त्रक्रमप्रयोगाप्रमाणभावबाधापत्त्या वैगुण्यप्रसंगा एवं तत्र तां बाधकरणमित्यभाव
रूपविशेषः फलानुकूलयोगापसोमान्नरूपभावनायाविशेषस्तस्यार्थः शेषमुक्तार्थम् ॥ इति तन्त्रसूत्र ॥ ॥ आग्नेया
दिकानामति एककर्मत्वादिति अपचैकोपक्रमावसानत्वे हेतुः एककर्मत्वं वसमेव दर्शपूर्णमासाभ्यां दर्शपूर्ण
मासाभ्यां स्वर्गकाम इत्येकविधिविषयत्वं वचनात् दर्शपूर्णमासाभ्यां दर्शपूर्णमासयोरिति वचनात् पुरोडाशेनेति पशुयागे
विप्रकर्षविधायकवाक्यप्रथ्यागतत्वान्निर्दिष्टम् सान्नाय्यमिति कारणत्वेन निर्देशादिति भावः यशोऽनुवपादीनां चो

शा॰ दी॰ ७ इत्येतदनुषंगः प्रचारार्थानि । तत्र दर्शपूर्णमासार्थानि । अंगानि प्रयाजादीनि । तथा च प्रयाजादीनां सर्वनीयपरिष्ठापूर्वप्रयुक्तानां दर्शप्र
योगविधिपरिगृहीतानां सर्वनीयप्रहामप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वात्तद्वृत्तिरित्याशयः । प्रकृते तत्तद्धर्ममाह । अत्र पुनरिति । पू
र्णमासादिपदेन प्रधानं निर्दिष्टं शास्त्रदर्शपूर्णमासयोर्न्यायेन तत्प्रयोगविधिपरिग्रहात् प्रयाजादीनामावृत्तिरित्यर्थः । न चाङ्गत्वेपि
पर्वणः । तत्र तत्समुदायापूर्वोपयोगितया तत्प्रसक्तेरिति भावः । एवमिति । चातुर्मास्येषु वैश्वदेवादिपर्वभेदेनांगावृत्ति
रेवं चानन्त्येपि कालभेदादित्यर्थः । सत्रेप्येककर्मादेकमहाप्रयोगविधिपरिग्रहादित्यर्थः । प्रयोजनं स्पष्टम्॥ ॥ तथा सा
त॥ ॥ अत्रातिदेशिकीं संगतिः । अत्र सामानादिकालभेदेन त्रित्रिहविष्कं प्रयोगत्रयं प्रसज्यत इत्याशयः । सोमेनेन यजेतेति फलेवि
नियुक्तं वैश्वं पुरोति । वावः प्रवदनात्सुराप्ब्र्वमित्यर्थः । तदादिश्वामित्रं वाधान्तर्दन्तमपकर्षेस्यादिति पांचमिकेंसूत्रे तत्तत्क्र
मापेन निर्वापोत्तरस्यापि दर्शसाम्नाय्यधानां यागसमूहस्याकर्षः । वहुक्तमनुत्वादित्यर्थः । स्यादेवामिति । तद्विशेषः । ना
मेति । मासमासो भयविषयत्वे विधिवैरूप्यापत्तेर्नियमविधेर्लाघवाच्चेत्यर्थः । सत्त्राय नेति । अवधरकत्वमपातया
गाहृत्तिः स्यात् । विशेषस्य निर्वापापकर्षस्यैककालत्वात् । प्रात । कालिकमात्रविषयत्वादिति॥ ॥ वसाहोमः॥ ॥ रामः
अग्न्युपस्थानादिकीं संगतिः । एकत्वात् । संस्कृत्वात् । स्पष्टमन्यत्॥ ॥ काला॥ ॥ अत्र्याप्यायनादिकीं संगतिः । भवतिचेति । अ ७

त्रिवेलमर्थः तथाऽकालिकमहोपस्थेयवत हसाप्रतिपत्तिहृ प्ताग्रहन्तिरितिनिकष्टार्थः॥ ॥ अन्ते॥ ॥ अत्र देशमेशकृत्व
मागाविशेषत्वेनाहवनि प्राप्ताद्वप वादात्संगतिः॥ ॥ अवभृथे॥ ॥ इहदेशत्वत्रतोऽक्रोगतिदेशिकीसंगतिः मुख्यायोवे
तिमाज्ञा ध्येऽद्धमप्रोशादेर्यत्रविधिः क्रतत्वत्र प्रसंगाद्दत्यर्थः प्राप्यदपक्रमदत्तिः तथा च कस्मात त्रिहपसूत्रे
ताथवंगोवेदाम्नारहपसाउपांसुकर्त्तव्यारतिस्वरे मुख्यार्थः आगम्भशाद् त्वेनाविहितत्वादितितदर्थः देश
त्विति॥ अवभृथेनेतिवृत्तौ यानिर्देशाद्देशस्यवप्रयोगान्वयित्वात्तस्य च संगात्मेवविधेयत्वादितिभावः सूत्रा
र्थस्तु अग्नेराहवनीयस्य विकारभूतो प्रदेशः प्रधान मात्रे स्यात् न हि अर्थदेशसंबंधेऽग्निसंयोगो हेतुर्येन पत्र पत्राग्नि स्या
गस्तत्रतत्राप्रदेशदतिस्यादिति॥ ॥दक्षिणो॥ ॥ आपवादिकी संगतिः विहारेति एको दक्षिणाग्नो वेदिवि
हार अमत्र उत्तरो तद्दत्यर्थः अत्राविति आग्नेयसाविचपोष्मुद्राग्न पुरोडाशचतुष्पं वा मागामाभिज्ञा कापमेक
कपालं सौम्य चरुं सावित्रं च हमिसप्ताविसुर्थः मारुती आमिक्षा दक्षिणा विहारे तं नेतर मुत्तरविहारे चेति शे
षः माहसाइसनेतरमितरेषो तत्तररतिचशेषः सक्रदेकत्र हौतेरेवाभी प्रसंगादि तत्रावापमुप कारलाभान्नावहति
२।८ तिशेकते समस्मिति वस्यतीति द्वादशादतिशेषः अर्थस्योपकारस्याविकृततावादविरामात्ता तदुपकारस्याम्

शा॰ टी॰
८

तोलामात्रमुनकप्रसंधौनामनोलेपेन दंगदेशकर्त्रोदिवेगुल्फाप्रसंगादित्यर्थः तदेकार्थेति॥ अंगापर्वः समहेकस्मिन्नर्थे पजमानात्म
निसमगर्भयेनसंबंधे न लब्धः सामर्थ्याद्दोधस्तादाविगुपकारोपेनताहशामित्यर्थः तंत्रमिति॥ अन्तमप्रमादेनत्रेमपेगोसमा
रब्धेनन्माधेमप्रपुरोडाशादेपत्रविधिः क्रतस्तत्रप्रसंगादित्यर्थः प्रयापदृष्टक्रमदतिः तथाचक्रमाणेत्रितकप्रसंगाद्दृति
निपामकाभावान्नप्रसंगान्मापदस्पर्थः नचाषानावद्रुतचिंत्रितमापत्सास्मेकस्मात्प्रसंगात्वाभिसम्मिनिपामकमि
तिशंक्य पदेवाष्टपुः कर्णोतितदेवप्रतिपत्म्यातेतिवचनेन प्रसंगाभावप्रतीतेःमापदसवमसप्रसंगेबाभिन्नदेशवि
षयत्वेनमाफल्यादिति॥ सूत्रेविक्रियेतविशेषतूआहूस्माक्रियेतेत्पर्थः॥ ॥कर्त॥ ॥कृत्स्नमेतपवाहसंगा
तिः दर्शितावेतिः विहारदपद्दलिनाभागावस्थिते नैके नैव बेस्तगातंत्रेतोमपोपकारसिद्धः एवमेकेनैवहो
त्रागाहप्रसपुरोभागावस्थितेनोमपोपकारसिद्धेः तस्मान्नवेंयमः पात्रे भवतिवाहिवैं षन्मेसनिवास्पनाहु
मतवेंदाक्षिमापेनलक्षणापागाहप्रसपुरोभागास्मेवलक्षणापाविधानादिति दर्शितेत्पर्थः नत्वभिन्नदेशस्या
भिहपसमागाभिनुरोधाद्दाम्नीधुमदेः स्यादतआहवचनाचेतिः॥ ॥एकाग्निवाद॥ आपवाहिम्भेवसागिनिः आ
पात्निकोः अपरस्मिनागाहपत्याग्नौभवाः पौवाभिकवनः पूर्वप्रदेशस्थितआहवनीपसन्नभवाः पौर्वाग्निका रामः
८

स्त्यक्त: शेषं सुगमम्॥ ॥एषपर्यग्निः॥ ॥अत्रापि पर्यग्निकरणानां वाङ्गकाण्डस्य तंत्रलोकेनापवादिकां संगतिः ब्रह्मेति ब्रह्म सा
मारभ्य सोत्र काले माध्यंदिनसवने: कर्मान्तरेति: सप्तदश प्राजापत्यान्निसृष्टेषोरीत्यर्थ: अनुवादयति: आलभ्याकर्षेषु
धिनात स्वादिवाभिसंबंध्यादिति तस्य ध्रुत्कर्षं नापेनोत्तराणामगानाम पुत्कर्षो दर्शमासत्वादित्यर्थ: आम्नेनेति: आम्नेन शे
षसंस्थापयतीत्यत्राज्यं पालावन्तं कुर्यादित्यनुषंगेणापद्या कर्मान्तरविधी पतेतथ्यापात्रास र्थ: आज्येनेत्यत्र कर्मान्त
राविधानेतद्धत्यान पृश्नवदिहोत्कर्षविधानेनतत्वभावान्नत्वान स्मृत्यत्वात्सहस्रचन: वाक्यभेदेति: सिद्धान्तेनानु
वादतपोत्सर्गवाक्यस्योत्कर्षविध्यर्थं वा इत्येनेकवाक्यतेति भाव: सर्वे कर्मोत्सर्गा: कर्मसमाप्ति श्रुतिसामाम्नातपप
त्मिकृतानारणानिति स्रुति सामान्यात्. चोदनापृथक्त्वे कर्मान्तरत्वमप्यादित्यर्थ:॥ ॥एवं शारदीयानुपपर्यग्निकृतानां
राणानिति स्रुति सामान्यात् चोदनापृथक्त्वं कर्मान्तरत्वमप्यादित्यर्थ:॥ ॥एवं शारदीया:॥ ॥अत्रोत्सवा वैष्णवकर्मा
न्तरत्वोत्कर्षापवादिकीं संगतिं: असाविति: प: कामपेतुं बहुसाम्मिति सप्तते नपशुनेति फले विनियुक्त: सोमपागा
इत्यर्थ: वैशाख्यामिति: विशाखानक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां वासायामित्यर्थ: मारुता: महद्देवत्या: त्रिवत्सा:
त्रिवर्षा: अप्रवीता: अप्रसूता: उपाकरोतीति निर्वपेदितिवदिति देशपशोपाकरणानुवाद: महद्देवत्यस्य म

शा. दी.
९८

दशावस्मातरीद्ध्यकण्णागविधानंबोधं : एवंप्रश्नीनल्पशरीरानुस्हा : समस्तदशामास्मतानुपाकरोती मनुषंगेलोकवाक्यतपाव

नुद्दिशधानाविधिरिति भाष्यकार : भिन्नवाक्यतैवेतिमुनुष्या : तानिति : प्रोहितानभिलक्ष्यइतरावस्मातरीगालभंते : इ

तरानुत्र्याः प्रोत्सजंतीत्यर्थः प्रान्तापत्तानाभिवेत्तनंतरंच हो स्मी तिशेष : आराण्यवन् पर्पश्चिकृतानाराणानुत्सजतीति व सा

१२ त : ववनादिति : तच्छब्देनपूर्वोपात्कृतानामेव परामर्शादित्यर्थः तदेतद्यातिकमतं दूषयति : स्यादेतदिति : ग्रामावाक्यभे

बालभानुवादेन गुणाविधायकत्वे : विवत्तानाभिव : तथाणानाभिव : गस्छद्दस्चतजातीयत्वार्थकः एभिरित्वादिमास्म

र्थ इति भावः ।। ।। दशापे ।। ।। उद्वाणाभिवाभिषेचनीपदशापेयाणानांनंतरं चेत्तत्सन्निधानादाशिदेशिकासंगतिः उपसेवा

द्दश्च अपेसोमामहापात्रत्नमूलहास्या मातिविकेचामहवादः अमेतेति : होत्राकपर्पेरभिषेचनीपार्थकृततानंतरं चेत्तपुनर्वे

चनानुपपत्तिः एवमवभृथमतेनं चेत्तेदशापेयां तप्वानुष्ठेयत्वादभिषेचनीयेतदवनानुपपत्तिरित्यर्थः सूत्रप्रयोजनेनसौ

।। ।। निष्कामसमा ।। ।। अग्निचयनावापसमेषणास्मधानभूताभिष्टापृष्याः समक्षद्दन्तप्रचारविप्रकर्षाः संवर्तंत इति चिंतनात्संगतिः

निष्कामः पात्रमलमशेष : तुषाः पुरोडाशपन्नी हिमवधिनः वषेति : वपया प्रातःसवनेचरंत्संगोस्ततीयसवनेति वाक्या शा. दी.

द्धिसाध्यः उक्तेति : अत्रनिष्कामसमामोपाहननतुषांशे अर्थकर्मत्वोपोतना ये : तेषां निष्कासवत्सा पोहनत्वमस्य किंचित्संबंधि ९८

त्पयाभिधानस्य चाभावादिति बोध्यं ॥ अथेति ॥ अत्र निष्कामस्य पदं नुष्ठानमप्युपलक्षणं ॥ आद्यपक्षमाह तत्रेति ॥ देवतासामान्यमात् ॥ व
रुणादेवताकत्वस्याभावात् ॥ प्रयोजनक्येरेणापि आतिदेशिकत्वातिसंभवपत्तिः तस्मादिति ॥ आद्यपक्षदूषणपूर्वकं द्वितीयमा
ह ॥ नैवमिति ॥ सिद्धान्तमाह ॥ सत्यमिति ॥ न हि परकीयस्य स्वसंस्कृतकार्यस्य प्रयोजनाकांक्षाभावात्कथमनूत्र गुणत्वमि
त्याशंक्याह ॥ वचनाद्वेति ॥ पूर्वपक्षसूत्रे समुच्चयार्थम् ॥ प्रयोजनमत्रे ॥ ॥ उदयनीये ॥ ॥ ज्योतिष्टोम इति ॥ द्वितीये हनि श्राय
सा णीयोक्ते उदयनीयप्रसंगः ॥ तत्रेति ॥ उदयनीयप्रकरणस्य समर्थ्यं ॥ किमिति ॥ अत्र पक्षे उदयनीयधर्माणां प्राकृतिः सिद्धान्ते तु नैमि सा
पवादिकी संगतिः ॥ किंवेति ॥ तथा च समप्रमाणाधीने अंगारेणोक्तो वास्तनामिति वदति भावः ॥ उतेति ॥ उदयनीयपक्षे उदयनी
यह विषः ॥ सिद्धान्तमाह नैतदिति ॥ तथा च शब्दस्यारम्भात्प्रायणीयात्तच्चोदयनीयप्रविषय एव संस्कार्यत्वे सत्यर्थः ॥ प्रयाज
शेषवैषम्यमाह न चेति ॥ ॥ इति श्रीमत्तत्सोमचंद्रबुधसूनुना जनार्दनाथकृतौ भाट्टदीपिकाव्याख्यायां प्र
भाख्यायामेकादशस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥ अंगानाम् ॥ ॥ अ । यशतिमधानं स मंत्रावृत्त्यपूर्व्यद्वैनतन्त्रेतापादार्थः ॥ व
चनेनेति ॥ पूर्वं स्वरूपभावात्सापत्वेद्विकरोति ॥ अस्ववधस्येनवंतीत्यादिनेत्यर्थः ॥ वर्तमानप्रमाभावप्रकृतिविशेषक
मित्याह ॥ एवमिति ॥ सूत्रे द्वयस्याहवनीयादेरित्यर्थः ॥ ॥ पृषत्सु ॥ ॥ आतिदेशिकीं संगतिं ॥ पूर्वपक्षमाह ॥ ५१०

ए॰ दी॰ १०

ध्येवेति अपवर्गस्यापाक्षिप्तो ऽत्र वाच्यः प्रवृत्तितोऽपि वैपरीत्यप्रकर्षः स्यात कालिकनिर्वापस्यैवयथातथैतावाधप्रकृष्ट व्याप

कृष्णत्वमित्यर्थः संस्थापासमाप्तौ अपकृष्यते नष्टसंस्कारो भवतीत्यर्थः सिद्धान्तमाह नैवमिति इष्टान्तरे पूर्वमाह

नचेहेति प्रधानस्योपगमस्य कालबाधः अश्वमेधस्योपन्यासानन्तरप्रतिहितस्य दीक्षान्तस्य तामप्राप्तस्येव विधिवाधमा

त्रापकर्षेऽपि प्रकृतयस्त्विवैषम्यमित्यर्थः ॥ ॥संस्काराः॥ ॥आतिदेशिकेषु वक्ष्यतीति नचेति पूर्वशब्दस्य छेदनादिज

न्यसंस्कारस्य तत्र पूर्वत्वमत्वादिति भावः तदाहतत्त्वगत्यादीति एवं च पूर्वच्छेदनादिना पूर्वं कृत्यान्तदीक्षान्तेति विधा

नात्सर्वसंस्कारापकर्ष इत्यर्थः ननु तत्र गत्यादिलक्षणगत्यादौ पूर्वत्वोपपत्त इत्यत उत्तरमाह अत्र वेति पूर्व

प्रकृत्तेकार्षच्छिन्नत्वात् दीक्षान्तस्यविशिष्टविधिः न च विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः अपूर्वविशेषसाधनत्वेन लक्षणायाः

आवश्यकत्वेन छेदनमात्रेऽतिप्रसङ्गाभावादिति भावः पूर्वशब्दस्य नानार्थत्वमप्यपेक्ष्याह तावत्येवेति छेदनमात्रे

णेत्यर्थः सुत्ये अपूर्वकालत्वात्प्रयोजनभूतप्रधानकालत्वादित्यर्थः॥ ॥सवनः॥ ॥पूर्वोक्तेऽवसंगतिः अंगेनेति सवनगापप्र

भनक्तीतिविहिताजनेत्यर्थः अनुपात्तत्वादिति यः प्रथमः शाकलः प्रापणेतत्सवनस्येतिवाक्यस्येत्यर्थः सवनार्थस्यस्व ग॰म॰ : १०

रूः प्रधानानुष्ठानेनापवर्गेऽपि सम्बन्धः स्यात अश्रुतत्वकालत्वादिति॥ ॥अवहननम्॥ ॥अवघ्नन्तीत्युक्ताः पादे

पुष्कलविषाणां कंडूनसाहतेरापवादिकीसंगतिः अदृष्टार्थं वेति: पुष्कलविषाणां पाअदृष्टार्थत्वापत्तेरित्यर्थः ननु कृत
रिष्यमाणा कंडूयनार्थो या: कुतो दृष्टार्थतेत्यत आह: प्रकोतेति: अर्थकृतत्वेन: रागप्राप्तत्वेन: सूत्रे प्रथमे वाहनीत्यादि
शब्दाध्याहारो नेय:॥ ॥वाग्विसर्गः॥ ॥ अत्रापिवाग्यमानुकूलमपपत्त्या हृत्तिकरणनादातिदेशिकीसंगतिः नानेति
वाहिरूपाभ्यां कादिरूपे हेतुकप्रयोगाविषयनानापर्णाग्रमाधनेधिसर्थः उक्तोपवमे: प्राच: पूर्वभाविन: आहिना कृष्णाजि
नास्तरणादिसंग्रह: धर्मोवा उपमरूपमंग: पत्नं चोनेतर्भाविन: विशेषाशंकामाह: न त्वत्रेति: अदृष्टेति: दृष्टस्यावि
धिं विनापि सिद्धेरिति भाव:॥ ॥पशोश्च॥ ॥ अतिदेशिकीसंगतिः कर्त्तसंस्कारः इति: मन: प्रतिधानरूप दृष्टोप
कारो नास्त्यर्थः॥ ॥ अग्निपोग:॥ ॥ अत्र भाष्यकारमते अपवादिकी वार्त्तिकमतेत्वातिदेशिकी संगतिः अग्निमेवेति:
अग्निं हूयमानेन घृतेन पुनक्तीत्यर्थं पंचभिर्मंत्रैरितिगुणविधिः अग्नेर्विमोक: पूर्वोक्तहोमरूपगोगजन्मा दृष्टस्या
नेन होमेन नाशाद्यविमोकस्मृत्यत इत्यर्थः पत्नार्थनेति: हानी: सोमस्येति हानावृद्धिस्त्यर्थः अपसाम्नातमिति: प्रधा
नभात्रविधपत्वाद् गाभूतावभृथा[illegible]विषयेणावाधितमित्यर्थः सांगप्रधानांगत्वेनोपदेशिकेनानेनातिदेशिकस्य
होत्रवणस्य बाधात्प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः मतस्य हि योगविमोकदर्शनमित्यत्र लिंगमित्यनुषंगः आव

शा॰ दी॰ लिंगादर्शनादनुपपत्तिं शंकते॰ नन्विति॰ वरणस्य॰ प्राकृतहोतृवरणस्य॰ लिंगत्वानुपपत्तौ स्थित्या पामेवप्राप्तिषेधमात्तु वाह
११ त्वेनोपपत्तिरिति कृत्स्नचिन्त्यमत आह॰ तत्रेति॰ एतदूषणापूर्वके लिंगदर्शनमुपपादयति विधं पक्षितिः होतृवरणस्यादृष्टार्थत्वे
ऽपि होतृसंस्कारद्वारेणांगत्वेनतावानुपकारत्वमिति भावः॰ नतु प्रधानेति॰ सर्वस्मिन्नेवाप्येतद्याता पाठत्वात्तेयतः क्रत्वायामाज्ञ
मितादाबानस्मागयोरविप्र पयोगदर्शनादिति भावः॰ लिंगमप्युपपादयति॰ अवभृथेचेति॰ द्वितीयलिंगमुपपादयति॰
दादशाहेतिचेन॰ ॥ स्रुवलक्षणम् ॥ ॥ आतिदेशिकीसंगतिः॰ स्रुवलक्षणोपाख्यानिदरेनाप्यन्न चिह्न देवतापाः॰ शेषं स्फुटं ॥ ॥
तत्कालातु ॥ ॥ आपवादिकीसंगतिः॰ आख्यानं॰ स्रुवलक्षणाख्यानं॰ फपेति॰ पूर्णमाविके फणा ऊतिर्प था पूर्वेकादशि
न्नां तत्रेणाभवती लक्षितं तद्वृहित्यर्थः ॥ ॥ लौकिकेषु ॥ ॥ आपवादिकीसंगतिः॰ निरिष्टिकेति॰ दृष्टलिंगतं कृतेष्टिक
मिति यावत्॰ सिद्धान्तमाह॰ नात्रेति॰ कुशादर्भादयोमन्त्रावाक्ष्मणास्त्वदृष्टकृता॰ नतेनिमार्ल्यतां यान्ति विनियोगाः
॰ पुनः॰ पुनः प्रतिपत्तेरिति भावः॰ कौशिकाचार्येनातिचरितत्वात्क्षितिजपुष्कर्ण्योर्निषेधोन कृतः॰ अनारभ्याधी
तत्वादिति॰ अवभृतं॰ समाप्तम्॰ ॥ ॥ पत्नी ॥ ॥ अतिप्रमापवादसंगतिः॰ वृतापयेति॰ दाहसापिशरीरपातपत्नीसू राम॰
पदस्थप्रयोजनत्वात्प्रयात शेषाभिधारणामापद्यते इति भावः॰ अभिनवैरात्मनेन स्वपरिमाणेन पात्रान्तरे पाकनेहनु ११

सूत्रं तं पदं संस्थितं तदुक्तिः एवं पर्वपर्युपस्थितं तदर्थः दक्षिणा हस्ताभ्यां सादनेन पाञ्चगांगं प्रति पत्निसिद्धांतेनु पवमानहविः प्रभृति
धारणास्य पृष्ठतादंतणांचितोतिभावः सृते कृ जोषवतः कृ जोषमस्तु प्रहरणीति प्रतिपत्त्यर्थं महाणोमर्णात्ये हि क्र नीष
धारणाय दृढितार्थः ततमारः सोमो क्र जोषपक्षार्थः॥ ॥ उपरिष्टात्॥ ॥ अत्र संगतिमधिकरणांते स्वपरेव वक्ष्यतिः
अथ पक्षमाह चोदकैतिः ततीयमवनगतार्भवमो त्रकातमसवनोपप्रभु पागतः श्रंपा पातिदशादित्यर्थः द्वि
तीयपक्षमाहः शस्त्रवतामितिः तत्र हेतुमाहः तथाहीति तथास्तीत्यर्थः वचनार्थवलप्राकृतकातप्रत्नासप्ति स्व
लभत इतिहोतोरित्यर्थः ततीयपक्षमाह विकारस्थान इतिः संगतिमाह स्वाभवेतिः अनंतरसंगति स्वापवादिका
तिलेपम्॥ सूत्रमस्यार्थम्॥ ॥ उत्कर्ष॥ ॥ संगतिमधिकरणांते वक्ष्यतिः विश्वजितस्येतिः सवनीयपशुदेवतापहृत्यक्त
स्येत्यर्थः स्वेवेतिः आग्नेयाहृताहूर्वमनुपाजे स्वंती सामिमाहृतशाह्यात्तरमनुयाजोत्कर्षात्तह्यापुत्कर्षस्यापेनम
क्रवाकोत्कृष्यतइत्यर्थः वसतेः द्वाहशे दक्षिणाग्नेकेतिः दक्षिणाग्नेकि पमागायोः पिष्टलेपफलीकरणाहोमयो
ः प्रकृतावनुयाजोत्तरत्वे पितृरोज शांयुपोपस्योः पशुकेरनुयाजे भिन्नप्रयोगाद्विभिपरित्रहात्तत्तेनक्रमा कृष्यमा
त उत्कर्षापिपयानोत्कर्षः स्थापतो डाशदेवतापदानामपणित्यर्थः तत्रेतिः साधारणत्वात्यर्थः तत्र इतिः तेत्रपदस्यापेक्षता

शा.दी. १२ हिंसार्थः तदाह इति कस्मान पांच पुरोडाशविधेस्तंत्रप्रहाणे प्रयोजकत्वशक्तिकस्मानागोरेवापत्तेरिति भावः ननु प्रश्नोपक्रमा
नेमं कृत्वा केनाप्यासादेवताप्रधाना मन्त्रलक्षणं वदितापि स्यादित्याशंक्य निरासायाह तेनेति । आम्नाया या देवताप्रदानोत्पत्ती
धामेनो लिंगविरोधः स्मृतिना लक्षणं इति भावः स्मृतिमाह पूर्वमिति । तन्त्रप्रदानामावश्यपावादा हविषा गतिरेषा । स्तेयपाद सूर्यप्रू
त्यामास्मैषा स्मृ कृत्वा कन्निष्कर्षेमा वाज्ञा देवताप्रधाना प्रत्यामासेन नु वयास्थावे सर्वं ।। ।। इति श्रीमन्नन्तशामवेदसूत्रवि
तात्मजदेवेशनाथकृतापांशालंघशक्तिका व्याख्या पाणिभाष्याया पाणिकादशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।। चोदनैकत्वात ।।
।। अस्मिन्नप्राहे तत्र भेदः प्राधाजेनमति पादवते । वामनः श्यामश्च गौः दक्षिणामावेति । वचनवशात् दक्षिणाभेदेपि न
कर्तृभेद इत्याह शेषवचनाभावादिति सर्वः ननु दक्षिणान्तरानुपपत्तिरेव कर्तृभेदे मानमत आह शक्यते हीति सिद्धा
न्तमाह उच्यत इति दक्षिणायाः कर्तृगतिं हरेणात्यात्तत्र भेदे प्रदानभेदः अनन्ते दुष्पयोगात्तात्तत्र भेदे दृश्यते भेदः
तिनतत्र तेसंथः वामनश्यामपो मिलितयो दक्षिणात्वमाशंक्य परिहरति तत्र तरति । गमत्सामानेति । प्रत्येकं दक्षि
णादिति भावः दक्षिणाशब्दस्य तदेकदेशे ह्यप्रोच्चलनानो वर्षे षट्इति बोध्यं ।। ।। अनियमः ।। ।। आपूर्वादिकोशं
गतिः अविधानमात्रपः किमिति अनियमसानि पंक्ति प्रमति योगिमापेक्षितात्तद्दहरमुपन्यासः अथामूतसेति । कर्तुश्च राम: १२

योगांगत्वात्तत्संस्कारस्य पूर्ववत्त्णामपि प्रयोगांगत्वेन दृष्टित्वमित्यर्थः प्रसक्तिमिति : पत्नकर्मोद्देनेत्यर्थः अप इत्यादेः नष्टसंस्कारस्यापि
वस्त्रणामपि प्रयोगांगत्वे दृष्टं सिद्धान्तमाह : सर्वेस्येति : गृहस्थ पयः हसस्यमुदापनामत्वात्तस्य फलसाधनत्वेनैतक्रविक्र
यविषयत्वात्कत्वेणामपि प्रयोपदेशोपादाने : अन्यथाकर्त्तृत्वेनाभिक्रमत्वेगुणस्यादितितन्मेव वस्त्राणामित्यर्थः एवं पश्चा
स्कृतेभाष्यव्याख्याने वार्त्तिकोक्तदूषणाशंकामाहरन्विति : अयमर्थः देशकालकर्त्तृभेदाद्भिन्नप्रयोगाणामेव क्रमेणा
गतत्वप्रयुक्तेन फलसंबन्धो न समुदायस्य : कर्मणां भिन्नदेशत्वेनोपसंत्तानो समुदायस्य प्रयोगैकत्वमात् : समुदायिनां क
र्मणामेव दर्शपूर्णमासादेः फलसाधनतावगतेः ततः तद्भेदेन प्रयोगभेदात् वस्त्राणां सर्वादोषविधानाभावादिति देशभेदे स
च तत्रेत्ताकर्त्तृकालभेदेनैव कारणेविद्यात् : नैतद्वाता अन्यथा गतत्वमपि तत्त्वापत्तेरिति : सत्यतविरोधोपिदूषणामि
त्याह : भाष्येति : अत्र वार्त्तिकोक्तमेव परिहारमाहः सत्यमिति : नन्वेवं दर्शपूर्णमासयोरपि साहित्याशंकावैषम्योत्तरप
रिहारेति : इत्येष्टिः ॥ ॥ अवदेषो ॥ ॥ अतिदेशिकी संज्ञाइति : वस्त्रस्य मार्गादिवारोपयोजितयापि विषयशोधनायाह : सा चेयमि
ति : एषा जातिदेशोऽनुदिश्यावयवस्योपनीतस्य मुन्मदितो : उन्मादितं ईश्वरोयोगो भवति पदिशोनुसव स्यापयंतितत्र

शा॰ दी॰ प्रविजपेदविहितं दिव्यवस्त्राच्छादनं कुर्वीतेति उक्तमितो न्मात्पपरिहारायदिशां संबंधिम अवेष्टयो भवंतीति तेन च दिहुत्प्रतितिष्ठं
१३ तीत्यर्थः प्राग्वाह्यर्थः दिग्ध्वव स्यापनविधि दर्शयति राजसूयेहोति राजसूयानन्तरं निधानस्य प्रयोजनमाह अन्तरहितिः प्रकरणा
पेक्षिणि वस्नेन तस्मापेद्गतयाविलंबितप्रवृत्तिकलमुक्तं स्वाराज्यकामेति तेद्धामेलयं यति चोदनाः पवनेतितिशब्दः कथं तदुहि
13 तानमूर्यानगं ताया अन्नाद्यफलकत्वमत आह तस्यामेवेति तदनुरोधेन मध्यनिधानानुरोधेन एकनिर्देशः एक नामधेय प्र
युक्तिरिति न चैवं मतिवहिः प्रयोगोऽत्र रुद्धिशाणानामपि तिः वहिः प्रयोगस्य दक्षिणाकाङ्क्षायामत्रेक दक्षिणानामुपस्थिता
५ नामेव सम्मिलितत्वेन दक्षिणान्वकल्पनात् आतिदेशिकान्वाहार्यमेव दक्षिणात्वेन प्राप्तेर्वासस्त्रेम धन्निधानस्य पलिंगाद
र्शनादित्यर्थः ॥ ॥पवमान॥ ॥ आतिदेशिकेष्वंगातिः अनूद्यते अत्रैवं व्तस्य द्वादशाहवत्तुर्हकालानादेरणा द्वेऽनिद
प्राणिमस्य दशदेत्यर्थः दशापवित्रेण धनत्वं अन्यत्रेगमम्॥ ॥द्वादशाहे॥ ॥अत्रद्वादशोपसत्तंत्रवतोक्तेः एवादिकमागति
किमितिः एकैकमहः एकैकामसूत्याः श्यधिति प्रतिप्रधानं गणा वृत्ति द्वितीया यादित्यर्थः ननु द्वादशाहशब्दस्य द्वाद
शदिनात्मककालाभिधायित्वात्तस्य द्वादशाहगण्धानसंबंधित्वात् ह्विरेधस्तत आह नामत्वादिति अह शब्दस्य याग
वाचितया तत द्वादशत्वस्य प्राप्तत्वात् तद्योगेन नामधेये द्वादशाहशब्दे न गुणविधिरित्यर्थः गुणविधिरिस्विति दिनशब्दस्य राम:
१३

हः ऽस्य क्रतुपरत्वेन लिङ्गाग्रमेणागतद्वादशाहिनस्य कालविधायको द्वादशाहशब्दः । काल स्य सोऽग्रप्रधानस्योतिएकेकस्मिन्नहनि
द्वादशद्वादशाहेष्वहोपसत्त्वं क्रतुकेकेकस्मिन्सुत्याम प्रयोगइत्यर्थः । औपदेशिक कालेन च द्वादशाहोपसत्त्वमातिदेशिकसुत्याम कालेन बाध
इतितेनैतदेनतस्य वितः स्वधर्मं वमाणाः । क्रियन्तरइत्यमा वाक्यः । नत्वेकैकस्मिन्निति । कर्तुं मशक्यमित्यर्थः । तदुक्तं तत्रावले । नत्वेक
स्याहोपि द्वादशद्वादशाहोपसत्त्वं क्रतुसुत्याम स्य । शक्तोमिकर्तुमिति । उक्तमनंतरमाह । एकेनेति । द्वादशाहेन प्रनाकाम सपाजये
दित्येकफलसाधनत्वावगमादेकप्रयोगविधिविषयत्वेनमाहितावगमात्तस्यचांगसहितस्यविनानुपपन्नेरहस्याकालाना
मपदत्वमाणविशेषत्वेनतत्तैत्त्वोचिता द्वादशोपसत्त्वतानामसमसत्वत्वेन द्वादशानामहोत्रेधाविभागेनसमावेशाइ
त्यर्थः । तथाचैकस्मिन्न चतुरहे एकेकस्मिन्नहनितिस्रस्तिस्त्रो दीक्षाश्चप्रत्येकस्मिंश्चतुरहे तिस्रस्तिस्र उपसद एकस्मिन्ने
मस्तद्वितिस्त्रस्तिस्रः सुत्याश्च कर्तव्या इति । नत्विति । प्राप्ते प्रयोगे एकफलसंबंधेन प्रविधेयवाक्यभेदापत्तेरिति भावः । काल
वाचिनेह । शब्दस्यकथंप्रयोगनामतात्मृत्राह । नाम्नेति । ततः प्रांततत्प्रकरणामतिपादकत्वात्तस्य च द्वादशाहानि प्रहेति बहुव्री
हिणाविवाहादितिभावः । कालपरत्वेद्वादशाह प्रिं प्रयोगप्रत्तेरिति । द्वादशाहः स्थिति । प्रकृतावेकैकस्मिन्नेकैकस्याः क
रणादिहापितथेत्यर्थः ॥ ॥ भेदस्तु ॥ ॥ व्याप वादिकोसंगतिः । सिद्धांतमाह । प्रधानेति । सुत्याकालीनत्वेनतदपूर्वप्रयुक्त

ति

शा॰दी॰ त्वात्तदपवर्गोभिव्यक्ती पायश्च पूर्वंगणामपवर्गादिर्त्यात्र तिरिति मर्यं स्त्रत्रार्थस्तु तदेव कालभेदात्कर्मणां ॥ सुखा पाभेदः तेनचसर्व
१४ नीयन्दानाय योगभेदः स्यात्तेषामवतापादानाय ध्यानशब्दत्वात्प्रधानशब्देपुणतत्वादिति ॥ ॥ सुखादिवृद्धौ ॥ ॥ अह ॥ ए॰
वृत्तपवाहासंगतिः सर्वेति ॥ समाधिकरणीभूताह ॥ सर्वेमर्थः तत्र प्रकृतौ प्रथमोपसर्गादिनेचतुरहरति द्वितीयोपसर्गादि
नेत्रहरति ततीयोपसर्गादिनेष्वह इतिप्रयोगा ॥ त्रयोदशाहइति ॥ आद्योपसर्गादिनात्रेयोदशप्रयमसत्तादिनं द्वितीयसत्ता
दिनेचतुर्दशमितेवं सर्वसत्तादिनप्रकाशनार्थमाचतुर्विंशाहमभ्यासात्मकं तु ह एकधासत्तमाव्याख्यातादितमोगुप्रे
प्रातेकथाशब्दवद्दिस्तुर्यः उतेति ॥ प्रथमोपसर्गादिनेत्रयोदशाहइतिप्रकृत्यप्रयोगः द्वितीयद्वादशाहस्येवंसृष्टादिसर्वः
नास्त्रहरति ॥ नहिप्रकृतौ चतुरादिशब्दानां पाठोयेनतेषामूहः स्यादिति शब्देननु तेषामध्याहारोगाप्रयोगावत्रयोद
शादिशब्दानामपसर्थः पूर्वपक्षमाह ॥ तद्वेति ॥ सिद्धान्तमाह ॥ सुखादिति ॥ संस्कारमात्र ॥ प्रकाशनमात्र ॥ मात्रेसत्तध्वक्षे
घमाह ॥ सर्वेति ॥ त्रशब्देन आमाक्षेत्रापिमत्स्वतेऽत्रप्रभाव ॥ नात्रसत्ययामनमवधसापिविचन्ना ॥ वाधातः ॥ एवंचसत्तत
नहिशेषणाह ॥ सत्ययोहृपिवहेति सुखासंवर्धितयत्ते पलहणाथ वतन्तसत्वोकाहणागमनसेतनापदत्तपावसप्रमादि ॥ शाम॰
वद्दितं प्रथमसत्ताह ॥ संवर्धितयातं चेत्पादेवत्पप्रकाशकमेवतदिति नाम्यासदतिसत्रेयकसत्वणसत्कृतिवद्धावादिस १४

र्थः आवाहनवत् पर्य्येतमादां तेसो मस्य व्यवहितपोरोऽन्येपक्ष्म्यस्यीवपोः प्रधानभेददेकस्याप्यभेः पृथगावाहनं तद्वदिति॥ ॥
पशुगणे॥ ॥आनिर्देशिकी संगतिः हृदयपशुपणार्थं शूलं हृदयशूलं वपाश्रपणासाधनं तत्र वपाश्रपणी·विमवादिति:प
रिमाणमहत्वसंपादनेन तत्र त्वसंभवादित्यर्थः॥ ॥भेदक्रमः॥ ॥प्रवृत्तिविशेषसंगतिः अधिकारांशं कामाह मेहति चक्षमेः अ
महेवताख्ये सिद्धांतमाह·विहेति·सा हिंसालिप्सया: एक प्रयोगविधिबोधितमाहित्सलाभेच्छया: प्रकोभ्यतानामिति· हो
मस्यैवसामपतिपत्तिकर्मत्वाद् हिमादेवाप्रयोजकस्यप्रतत्वांत द्विभागाप्रयोजकत्वात्स्वधा·नार्दचांतहोमेन च समस्त या
प्रतिपत्तिसंभवान्न देवगुणापेक्षेतिभावः॥ ॥ज्ञातंतरेषु॥ ॥अपवादिकी संगतिः सद्यपन्नाहनपक्षे इति: पाकेत्यर्थः॥ ॥क
पालानि॥ ॥आनिर्देशिकी संगतिः यावत्कपालं चेति: यावत्कपालमथप्रतीतिवचनादित्यर्थः प्रथमप्रयोगे शविकारता·
॥ ॥एककदेशे॥ ॥आहतस्य वा दात्संगतिः तच्छेषश्चेति: अवघातस्वरूपे आनर्थक्याहपूर्वसाधनानां तत्तदुलाना
वोत्पादकत्वेन तस्मादेशत्वान्तद्रूपस्य चेष्टाकाहतिलाभम्मंत्राहतिरित्यर्थः॥ ॥इध्यान्ते॥ ७॥ आपवादिकी संगति
मंत्रस्य प्रकृतसंस्कारः मंत्रस्य मात्रवदघातसंस्कारः तथा चावघातानां मेहात्स्वर्ववाक्सवंधिपादवपूनाधनं तत्ततुषापमानवा
जातावघातकालेमंत्रजननस्मृतेतनछ्छते नमंत्राहतिरावश्यकीतिभावः॥ ॥निर्वपणा॥ ॥आतिदेशिकी संगतिः अप

शा॰ दी॰ १५ विति॰ अत्र प्रसंगात्संपुष्टमं वेदायप्रमाणान्तयाकुशामुष्टीन्धर्तुमानीमित्यर्थः त्रिधाविति॰ धातुशब्देन बर्हिर्मुष्टिरुच्यते त्रिमुष्टिपंच
मुष्टिवास्त्रीपंचमारां बर्हिर्पंचेतिक्रियाविशेषणं अथवा वेदिमिति हिमं पात्रमस्यार्थः वेद्यात्रिधातु पंचधातुवा बर्हिःस्तृणा
तीत्यर्थः अत एव वस्त्राध्यासमुष्टिमाहत्वे येन तदमावासीपंतदृति हर्माणांनिर्देशोभिन्नमयं पेकुरुष्यते दर्भाणांस्तरणागुणा
लेतदसंगातेरिति॰ देवस्यत्वेति निर्वापमंत्रः बर्हिरितिलवनमंत्रः ऊर्णाम्रदसमिति स्तरणमंत्रः ऊर्णावन्मृदुलास्थानामीतितद
र्थः प्रकृतिमिति गाजपहणामंत्रः सुचाकृदीपं सासुरकाषाजुहोटिति क्लामासार्थः समेस्थानमिति॰ त्रिवारादिसंस्थानोमुष्टि
होनामवधानवदाहज्ञावपिराककमंत्राग्निर्वापादिकमेक्स्मात्तकृत्स्नपीगरत्यर्थः दृष्टान्तवैषम्याभिधानपूर्वकंसमि
धातमाह॰ प्रकृतमिति॰ अमुंकेमनतरं अमहमदितिलिंगविपरिणामेनानुषंगः तथाच प्रतामासमसंकार्यभेदात्तम
पुक्तोमंत्रभेदइत्यर्थः॥ ॥वेदिप्रोक्षणे॥ ॥आहुतसपवासस्यति॰ आहुतेरेवसजयस्ताव प्रोक्षणक्रियामेहो प्रकृतमह
वेरापृ॰ किंचेति॰ मंत्रसमाभ्यागलघतीते॰ स्फुटेवाहृत्निरित्यर्थः शेषंसुगमं॥ ॥कंडूयने॥ ॥मंत्रातिगतिदेशिकी॰ विशे
षाशंकामाह॰ कंडूयनेति॰ सिद्धान्तमाहमन्त्रमिति॰ लोकेपिकंडूयनस्यात्मार्थत्वावगमान्तस्यमकर्तेकृत्वप्रकृतत्वाच्चतंसे राम:
वानाकुलत्वसंपादिकेकेवकंडूतिक्रियावधातवदितिनमंत्रचाहृत्तिरित्यर्थः॥ ॥स्वप्ने॥ ॥आतिदेशिकस्यपवसातिः १५

शा॰ दी॰
२६
10

अभिहवः। हविःसंस्कृद् इति मन्त्रगोति। अंगेष्वद्दर्शविलिमित्रे मंत्रगां अभिधानं तत्रेत्यर्थः। शेषं स्पष्टम्॥ ॥यथानो॥ ॥मेव
हनामि विशेषेति। विश्वामस्य निष्ठितत्वात्तत्पूर्वं प्रयाणाभ्यर्थनापूर्वं शेषस्य मन्त्रे ग्रहणादित्यर्थः॥ ॥उपरव॥ ॥आपवा
दिकामंत्राणि। उपरवाणां विशेषाः। अत्र निर्वपणादिमन्त्राणां पेनस्य लोपभेदाद् दाहति मामा बपिबरुवचन न[illegible]वशे
नतत्रैतासे शकाः। नापेन वृत्तिमापेक्ष्ये गोत्वमाय कल्पनेति षण्णाधिकरणात्यापेन बरुवचनोपपत्तेर्नतत्रैतेति सिद्धा
तः॥ ॥हविष्कृत॥ ॥आतिदेशिकी संज्ञाति। प्रयोजनेति। तेन सामान्यप्रधानत्वाद्धि सर्वोषधानां द्वितीयस्य द्वापत्तेरित्यर्थः।
कृत्स्नवर्तिषु मासाणां। संज्ञातिं सत्वच पितृमाह तत्रैति॥ ॥इति श्रीमत[illegible]महाहिरण्यकेशिसूत्रवृत्तौ[illegible]नाथकृता यां शा
स्त्रदीपिकाख्यायां प्रभाख्यायां सेकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

.राम:
२६

१३